

TORONYI ZSUZSANNA

Kitalált hagyomány: hanukai menórák a Magyar Zsidó Múzeumban

„Óva intünk mindenkit, hogy Magyarországon előzetes szakértői vélemény nélkül zsidó régiséget ne vásároljon!” – írta a Rabbiképző professzora, Blau Lajos 1910-ben, amikor az éppen megalapított Zsidó Múzeum egy megvásárlásra felajánlott „ókori” pergamen kapcsán a szakvéleményét kérte,¹ minek köszönhetően „Akiba kiáltványa Bar Kochba királlyá választása ügyében” végül nem került az intézmény gyűjteményébe.

A műtárgyhamisítások története szinte egyidős a múzeumokéval, így az ezekben dolgozó szakemberekre komoly teher hárul annak érdekében, hogy a történeti relikviákat megkülönböztessék az utólag készített hamisítványoktól. A bibliai ókor emlékeinek hamisítása már a 20. század elején is általános jelenséggé vált ismert, erre utal az *Egyenlőség* egy cikke: „Ebben az időben az archaeológia nagy föllendülése folytán rohamosan felszállt a régiségek ára és egyes élelmes emberek felhasználták a kedvező alkalmat és valóságos régiség-gyárakat állítottak fel. Ebben az időben került a legtöbb és a legkülönbözőbb antiquitas forgalomba; köveket találtak, melyeknek felírásait maga Mózes, vagy a pátriárkák egyike készítette és nem mindig jöttek reá, hogy galád gyártmánnyal üznek kereskedést.”² Néhány évvel korábban ugyancsak az *Egyenlőség* szerkesztői üzenetei között hívták fel a „Régiséggyűjtő” jellegű levélíró figyelmét arra, hogy az úgynevezett „Jézus-érmék” újkori hamisítványok.³

A történeti források elemzésére alapuló tudományoknak a hamisítások komoly szakmai-erkölcsi károkat okozhatnak,⁴ ugyanakkor az e forrásokat gyűjtő és őrző emlékezet-intézmények hamisítványokkal kapcsolatos döntései szellemtörténeti forrásként elemezhetők.

A proveniencia jelentősége

Az, hogy a múzeumok egyes műtárgyai mikor és miképpen kerültek a gyűjteménybe, alapvető jelentőségű a tárgyak forrásértékének, kulturális kontextusának megértéséhez.⁵ Különösen igaz ez az „identitásmúzeumok” tárgyaira, ahol nem elsősorban az azokat készítő művészek, alkotók, hanem a korábbi használók, a használat módja adja meg tárgyak valódi értékét.⁶

¹ Blau Lajos: Akiba kiáltványa Bar Kochba királlyá választása ügyében. A legújabb hamisítvány. *Egyenlőség*, 1910. november 27. 8.

² Veridicus, „Jules Oppert”, *Egyenlőség*, 1905. szeptember 10., Melléklet.

³ Szabolcsi, Miksa: Meturgeman (Szerkesztői üzenetek) Régi zsidó pénzek és még valami”. *Egyenlőség*, 1899. augusztus 27., 6.

⁴ Vö: Justnes, Årstein: Fake Fragments, Flexible Provenances: Eight Aramaic „Dead Sea Scrolls” from the 21st Century. In: Bundvad, Mette – Siegismund, Kasper (eds.): *Vision, Narrative, and Wisdom in the Aramaic Texts from Qumran*. Leiden – Boston: Brill, 2017. 244–246.

⁵ Vö: Feigenbaum, Gail – Reist, Inge: *Provenance. An Alternate History of Art*. Los Angeles: Getty Research Institute, 2012.

⁶ A budapesti múzeum proveniencia-adatainak kérdéséhez lásd: Toronyi Zuzsanna: A múltat végképp eltörölni... Leltárkönyv és identitás. *Targum*, 1, 2022. 133–151.

Az 1900-as évek elején alig néhány zsidó múzeum működött csak Európában, és szinte valamennyi létrejöttét az segítette, hogy egyes gyűjtők felajánlották kollekciójukat a köz (értsd: a zsidó közösség) javára azzal a céllal, hogy abból állandóan látogatható zsidó múzeumot létesítsenek. „A külföld meglevő zsidó múzeumai hasonlíthatatlanul jobb helyzetben vannak, mint aminő a magyar zsidók alkotása a kezdet kezdetén lehet. Azok jól fundálva, munificens támogatásban és adakozókra támaszkodva jöttek létre. Nálunk még az anyagot is most kell összegyűjteni”⁷ – írta a múzeumalapításról szóló cikkében az *Egyenlőség*.

A zsidó múzeumok elsődleges célja az volt, hogy a zsidó művészet és tárgykultúra művészi minőségét, egyenjogúságát bizonyítsák, ezért a provenienciaadatoknak nem tulajdonítottak jelentőséget, azokat nem jegyezték fel. Az első világháborút követő időszak egyik legjelentősebb judaikakollekciója, a budapesti Friedmann-gyűjtemény eredetéről például mindössze ennyi tudható: „Dr. Friedmann aránylag rövid idő alatt alapozta meg gyűjteményét. Szerencsés vásárlások a legkülönbözőbb országokból, városokból, régi zsidó hitközségekből, utazások és nemzetközi összeköttetések (...) tették lehetővé, hogy alig egy évtized alatt olyan gyűjtemény került össze...”⁸

*

A budapesti zsidó múzeum 1909 decemberi alapítása után felhívást tett közzé, melyben a zsidóság történetére, kultúrájára vonatkozó tárgyakat, dokumentumokat kért a gyűjtemény számára. Amikor az intézmény 1916 januárjában a nagyközönség számára is megnyílt, körülbelül ezer tétel szerepelt a leltárban, zömmel családok és magánszemélyek adományaként. Annak köszönhetően, hogy nem állt mögötte sem jelentős, már létező gyűjtemény, sem pedig műtárgyvásárlásra fordítható jelentősebb adomány, a budapesti zsidó múzeum igazi közösségi múzeummal alakult: a tárgyak jelentős része, közel 90%-a családi, közösségi használatból került az anyagába, ezért a korabeli társintézményekhez képest valósághűbben reprezentálja a forrásközösség valódi tárgykultúráját. Ugyanakkor az alapítástól a megnyitáig terjedő időszakban a beszámolók alapján körülbelül 5000 koronát⁹ költöttek műtárgyvásárlásra; a vásárolt tárgyak a gyűjtemény mindössze 10%-át jelentik. Legnagyobb tételeként könyveket vásároltak, zömmel régi kiadású hagadákat, rabbinikus műveket. Ezt két szertartási tárgytípus: a hanukai menórák és a fűszer-tartók követik 12-12 darabbal. Vásároltak még tóraszekrény-függönyöket, különféle óntálakat, iratokat, rabbiportrékat stb. Az adományozók és a „történeti kánonba” küldött tárgyak köre egyaránt tanulságos, de talán ennél is többet elárul a fenntartók szándékairól, mit tartottak annyira fontosnak, hogy a szűkös anyagi lehetőségeik ellenére is a vásárlás mellett döntöttek. A gyűjtemény hiányosságait kitöltő, alig száz vásárolt tárgy olyan referenciakorpuszként szolgál, mely kijelöli azoknak a tárgyaknak, tárgytípusoknak a körét, amelyek csak a korabeli műtárgypiacról, és nem családi, közösségi használatból kerülhettek a gyűjteménybe.

⁷ Komáromi Sándor: Két új intézmény. Zsidó múzeum, zsidó szünidei gyermektelep. *Egyenlőség*, 1909. december 5. 3–4.

⁸ Hoffmann, Else: Dr. Friedmann Ignác műgyűjteménye. *Múlt és Jövő*, 1927. április 130–135, itt: 131.

⁹ Ez 2023-as értéken átszámítva körülbelül 11 millió forintot jelent.

Hanukai menórák

A hanukai menórák a Hanuka nyolc estéjén meggyújtandó lángok befogadására szolgálnak oly módon, hogy a lángoknak egy szinten kell lenniük, nem lehet közöttük hierarchia, valamint egy „segédlágról” kell őket meggyújtani. A szövegek nem egyetlen tárgyról beszélnek, hanem nyolc lángot említene és szabályoznak; az e lángok meggyújtásához használt mécsestartók összekapcsolásával alakult ki a hanukai mécsestartók/gyertyatartók sokféle, térben és időben nagyon különböző változata. Formai megjelenésüket praktikus szempontok is alakították: az éghető anyagok milyensége és a hanukai csoda hirdetésének lehetősége.¹⁰

Vásárlással gyűjteménybe került hanukai menórák

A hanukai lángok meggyújtása a családi vallásgyakorlathoz tartozik, de a 13. századtól már a zsinagógákban is megjelentek a hanukai lángok befogadására szolgáló eszközök.¹¹ Feltételezhetnénk, hogy minden családnak volt menórája, ezért ezek az adományokra épülő gyűjteményben is megjelennek. Nem így történt, a múzeum első katalógusában¹² mindössze 15 menóra szerepel, s ezek közül tizenkettőt vásárlással szereztek meg. Az elsőt 1910-ben vették meg, ismeretlen eladótól. A tárgy az alábbi leírással szerepel a katalógusban:

„Menóra bronzból (erősen patinás). A támla barokkdíszítésű és a hexagrammal ellátott koszorús medaillon. Jobbra van Áron, balra Mózes; mindkét alaknak a keze felemelt; Áron keze mécsestartó. (A sammesz hiányzik.)”¹³

A tárgy a hanukai menórák pad alakú csoportjába tartozik, amelyek első fennmaradt emlékeit a tárgytypus történetét elsőként összefoglaló mű a 12. századra datálja.¹⁴ Kelet-Európában ez a jellemzően sárgarézből, áttört hátlappal készített, a lángokat tápláló olajat nyolc kis mélyedésben befogadó változat volt ismert.¹⁵ A menóra vízszintes panelje nyolc olajtartóból áll, a padsor két végén Mózes és Áron jól ismert figurája látható a szokásos attribútumaikkal: Mózes a kőtáblákkal, Áron pedig főpapi öltözetben. A hátlap áttört, akantuszleveles indái között kerek tükör, valamint három hexagram (Dávid-csillag), közepükben a „svéd süveggel”. Ez utóbbi motívum a prágai zsidó közösség emblémája volt, melyet II. Ferdinánd király adományozott neki hálából, amiért a zsidók segítettek megvédeni a várost a svéd hadsereg

¹⁰ Vö.: Goldman-Ida, Batsheva: Chanukka-Eisen: Ethnography, Museums and “Hanukkah Lamps of Iron” from Rural Germany. *Images*, 9, 2016. 64–77.

¹¹ A hanuka zsinagógai szertartássá alakulásához lásd: Landsberger, Franz: Old Hanukkah Lamps: A Propos a New Acquisition of the Jewish Museum in Cincinnati. In: Gutmann, Joseph (ed.): *Beauty in Holiness. Studies in Jewish Customs and Ceremonial Art*. [New York]: Ktav Publishing House, 1970. 300; Freehof, Solomon B.: Ceremonial Creativity among the Ashkenazim. *The Jewish Quarterly Review*, 57, 1967. 210–224, itt: 221.

¹² A Magyar Zsidó Múzeum katalógusa. Első rész: Vallásrégiségek. In: Bánóczy József (szerk.): *Évkönyv*, Budapest: Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1915. 408–435. (továbbiakban IMIT évkönyv)

¹³ A Magyar Zsidó Múzeum katalógusa. Első rész: Vallásrégiségek”. In: IMIT évkönyv, 1915. 408–435, itt: 432.

¹⁴ Narkiss, Bezalel: Un objet de culte. La lampe de Hanuka. In: Blumenkranz, Bernhard (éd.): *Art et archéologie des Juifs en France médiévale*. Toulouse: Privát, 1980. 187–206, itt: 200–201.

¹⁵ Mann, Vivian B.: Art and Material Culture of Judaism – Medieval through Modern Times. In: Neusner, Jacob – Avery-Peck, Alan J. (ed.): *The Encyclopaedia of Judaism*. Leiden: Brill, 2000.

támadása ellen.¹⁶ Ennek a menórának nincs különálló szolgagyertya-tartója (jóllehet Áron kezének kialakítása akár a szolgagyertya elhelyezését is lehetővé teszi), és a kicsöpögő olajat felfogó alsó tálca is hiányzik róla.

A budapesti zsidó múzeumba került hanukai menórával szinte teljesen azonos tárgy több korabeli gyűjteményben is megtalálható volt. Legkorábbi adatunk a Strauss-gyűjtemény 1878-as katalógusa, melyben a tárgyat a 18. századra datálják.¹⁷ A frankfurti Museum jüdischer Altertümer gyűjteményébe Sigmund Nauheim közel 70 különböző menórát tartalmazó adományával került be 1922 és 1927 között.¹⁸ Azonos menóra tartozott dr. Albert Ticho jeruzsálemi műgyűjtő kollekcijához is, melyet halála (1960) után özvegye a Bezalél Múzeumnak (ma: Israel Museum, Jerusalem) ajándékozott.¹⁹ Az Izrael Múzeum gyűjteményében akkor már volt egy további példány ebből a típusból: ezt Mordecai Narkiss izraeli művészettörténész 1939-es tudománytörténeti jelentőségű összefoglaló művében publikálta.²⁰ Ugyanilyen tárggyal rendelkezett az 1928-ban létesített Eperjesi Zsidó Múzeum,²¹ valamint a budapesti Friedmann-gyűjtemény is. Ez utóbbit illusztrációként felhasználta az 1928-ban megjelent, széles körben forgalmazott *Jüdisches Lexikon*,²² és a fényképe az 1933-ban alapított berlini zsidó múzeum judaikákról létesített adattárába is bekerült.²³

A gyűjteményekben lévő tárgyak mellett ez a típus rendszeresen felbukkan aukciókon, a publikált adatok²⁴ alapján jellemzően 18. századi prágai tárgyként meghatározva.²⁵ Első leírásai csak a fizikai megjelenésére utalnak, példányait nem lokalizálják, és csak a párizsi katalógus datálja a 18. századra. Az első tudományos szándékkal írt publikációban a kölni Apfel tanácsos tulajdonában lévő tárgyat Elisabeth Moses úgy értelmezte, hogy ilyen lehetett az átlagos zsidó

¹⁶ Spicer, Joaneath: The Star of David and Jewish Culture in Prague around 1600. Reflected in Drawings of Roelandt Savery and Paulus van Vianen. *The Journal of the Walters Art Gallery*, 54, 1996. 203–224, itt: 212.

¹⁷ Stenne, Georges: *Description Des Objets d'Art Religieux Hébraïques Exposés Dans Les Galeries Du Trocadéro. À l'Exposition Universelle de 1878: Collection de M. Strauss*. Poissy: S. Lejay et Cie, 1878. 18. A menóra képe az 5. táblán szerepel.

¹⁸ Rauschenberger, Katharina: Das Museum Jüdischer Altertümer 1922–1938. Die Entstehung einer neuen Wissenschaft und ihr gewaltsames Ende. In: Heuberger, Georg – Grafman, Rafi – Feuchtwanger-Sarig, Naomi: *Die Pracht der Gebote. Die Judaica-Sammlung des Jüdischen Museums Frankfurt am Main*. Köln: Wienand, 2006. 12–23.

¹⁹ Feuchtwanger, Heinrich: *Hanukkah Lamps from the Ticho Collection*. Jewish Art Exhibitions, no. 2. Haifa: Bezalel National Museum, 1961.

²⁰ Narkiss, Mordecai: *The Hanukkah lamp*. Jerusalem: Bney Bezalel Publishing Company – Bialik Foundation, 1939. XXXIII:93

²¹ Svantnerová, Jana: *The history of the Jewish Museum in Presov*. In: Borský, Maroš – Švantnerová, Jana: *Poklady Židovského múzeja v Prešove: Katalóg výstavy v Židovskom komunitnom múzeu, Bratislava, 14. jún - 6. október 2019 = Treasures of the Jewish Museum in Prešov*. Bratislava: Menorah, 2019. 11–40.

²² Herlitz, Georg – Kirschner, Bruno: *Jüdisches Lexikon. Ein enzyklopädisches Handbuch des jüdischen Wissens in vier Bänden*. Berlin: Jüdischer Verlag, 1928. CXXII.

²³ A menóra adatlapja a berlini adatbázisban: 6087, elérhető: „Delet II Project – the “Berlinka” Collection”, online adatbázis (Emanuel Ringelblum Jewish Historical Institute, 2019); A gyűjtemény történetéhez lásd: „The Berlinka Collection”, In: Madajczak et al.: *Fragments of the Sixteenth-Century Nahuatl Census from the Jagiellonian Library: A Lost Manuscript*. Leiden, Brill, 2021. 15–25.

²⁴ Braunstein, Susan L.: *Five centuries of Hanukkah lamps from the Jewish Museum: a catalogue raisonné*. New York: Jewish Museum, 2004. 311.

²⁵ Lásd például: Christie's: „Judaica, Silver, Russian works of art and object vertu”, Amsterdam 2001, Sale 2503, lot. 362; Sotheby's: „Judaica”, New York 2007, Sale 8392, lot 24; Sotheby's: „A Treasured Legacy: The Michael and Judy Steinhardt Judaica Collection”, New York 2013, Sale 8961, lot 217; stb.

háztartások hanukai menórája a 18. században, hiszen nagy számban gyártották, különösen Prága környékén.²⁶

A budapesti zsidó múzeum ugyancsak 1910-ben vásárolt egy öntött sárgaréz menórát,²⁷ melynek háttámláján két, szárnyas puttószerű angyal tart egy medaillont. Ennek a tárgynak is ismertek az analógiái a frankfurti Nauheim-,²⁸ a Feuchtwanger- és a Ticho-gyűjteményben.²⁹ A barokk angyalok alapján a katalógusok jellemzően 17. századi itáliai tárgyként írták le. A vásárolt szerzemények között vannak további „kelet-európai” öntött sárgaréz menórák különböző, a zsidó ikonográfiában is jelentéssel bíró elemekkel: szarvasokkal, madarakkal, szőlőindákkal stb.

Vásároltak továbbá egy ezeknél jóval szerényebb kivitelű, préselt sárgarézlemezről készített hanukai mécsestartót.³⁰ A gyűjteménybe került egy I. Lipót profiljával díszített változat is, melynek oldaltámlái a császári alabárdosok ruházatát viselő alakok.³¹ Ez a típus ugyancsak közismert, I. Lipót mellett II. József portréjával is fennmaradtak példányai.³²

Az első világháború éveiben vásárolták meg azt a menórát,³³ amelynek háttámlája az osztrák császári hadsereg 1765 előtt használt, I. Ferenc és Mária Terézia monogramjával díszített fém sisakdíszének felhasználásával készült hanukai menórák³⁴ gyenge minőségű másolata.

Vettek továbbá egy, a varsói Norblin cég által galvanoplasztikai eljárással gyártott, ezüstözött réz hanukai menórát,³⁵ amely szintén ismert típus volt, a varsói Jakubowski & Jarra cég is készítette, és a Király utcában, Heiden Leó ékszerésznél ugyancsak meg lehetett vásárolni.³⁶

A vásárlás útján szerzett 12 hanukai menóra mellett mindössze három tárgy érkezett egyéni adományként. 1910-ben Spitzer Mór egy, a varsói Jakubowski és Jarra cég által készített, két oroszán által tartott sárgaréz menóra motívumával díszített hanukai menórát ajándékozott a gyűjteménynek. Spitzer Mór, a széleskúti Pálffy-uradalom bérlője ismert régész és régiséggyűjtő volt,³⁷ aki gyűjteményéből ajándékozott a múzeumnak zsidó vonatkozású tárgyakat. Szintén 1910-ben ajándékozott az intézménynek egy hatalmas öntött sárgaréz hanukai menórát Winterberg Gyula udvari tanácsos, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.³⁸ Ez a típus ugyancsak ismert volt a korabeli gyűjteményekben,³⁹ és feltehetően Winterberg is a múzeum számára vásárolta meg a

²⁶ Moses, Elisabeth: Ausstattung und Kultgeräte der Synagoge. In: *Aus der Geschichte der Juden im Rheinland: Jüdische Kult- und Kunstdenkmäler*. 1931. 137–164. A menóra képét lásd: 29. ábra

²⁷ MZsML 64.257

²⁸ Heuberger et al. 2006. 510.

²⁹ Shachar, Ishaiah – Grafman, Rafi: *Jewish Tradition in Art: The Feuchtwanger Collection of Judaica*. Jerusalem: Israel Museum, 1981. 134.

³⁰ MZsML 64.311

³¹ MZsML 64.263

³² Narkiss 1939, 92.

³³ MZsML 64.306

³⁴ lásd például: Heuberger et al. 2006. 508.

³⁵ MZsML 64.278

³⁶ Lásd például hirdetését: *Zsidó Újság*, 1931. november 20. 10. oldal, hirdetés – további számokban is rendszeres hirdetés.

³⁷ Borovszky Samu: *Pozsony vármegye és Pozsony*. (Magyarország vármegyéi és városai) Budapest: Apollo, 1904. 113.

³⁸ Kohlbach Bertalan: „Vallásrégiségek a magyar zsidó múzeumban”, IMIT Évkönyv, 1916, 237–48; MZsML 64.1167

³⁹ Bronner, Jakob: Vier ostjüdische Chanuka-Menoroth. *Menorah* 12 (4), 1926. 709–711; Narkiss 1939. 181; Braunstein 2004. 304. Hasonló tárgy volt a Michael and Judy Steinhardt Collectionben, melyet a Sotheby's 2013-ban tartott aukcióján eladtak (lot 221); valamint a Halpern Collectionben, melyet szintén a Sotheby's árverezett 2023-ban (lot 51).

másfél méter magas, zsinagógai használatra tervezett darabot. Ennek a típusnak a magyarországi zsinagógai használatáról egyetlen forrásunk Ezekiel Landau prágai rabbi responzumában maradt fent, aki a rohonci rabbi kérdésére válaszolva javasolja a menóra eltávolítását, annak Sabtaj Cvi-féle álmessiai konnotációira hivatkozva.⁴⁰ 1912-ben a bécsi régiségkereskedő Glückselig József ajándékozott egy ágaskodó oroszlánokkal és madarakkal díszített öntött sárgaréz menórát a múzeumnak.⁴¹

Az első ezer tárgy között talán az egyetlen valóban családi adomány az az egyedi ezüst hanukai menóra, melyet az óbudai Adler Fülöp ezüstműves készített 1864-ben. A nyolc kanál alakú olajtartót pad alakú szerkezet fogja össze, díszítése pedig nem zsidó szimbólumokat, hanem a korszak egyéb ezüstdarabjain használt motívumokat használ. A tárgyat Mezei Ferenc szerezte meg a Schlesinger család hagyatékából 1911-ben.⁴² Már az intézmény megnyitása után, 1917-ben ajándékozott egy további, korábban bizonyosan családi használatban lévő menórát Leiner Sámuelné. Ő a bécsi török-zsidó Adutt családból származott, menórája ezért a szefárd hagyományra utal; a hanukai lángokat üvegpohárkákban gyűjtötták, de az üvegpoharakat tartó kosárok és a tárgy hátlapja a korszak bécsi ezüstműveit követi: rózsákkal és babérlevelekkel díszített, áttört struktúra.⁴³

A múzeumba került hanukai menórák csoportja jól körvonalazza, mit is szeretett volna a zsidó múzeum bemutatni: egyrészt a zsidó tárgykultúra történelmi régiségét, másrészt a közönség gazdag művészeti-etnográfiai teljesítményét.

Ugyanakkor a múzeumba került hanukai menórák a két ismertetett kivételtől eltekintve nem családokban átörökölt, hanem műtárgypiacról beszerzett tárgyak, azaz általuk nem ismerhetjük meg a magyarországi zsidók hanukával kapcsolatos tárgykultúráját. Ehhez a múzeumalapítást megelőző két nagy történelmi kiállítás zsidó vallási tárgyait bemutató részlege sem visz közelebb. Az 1884-ben rendezett Történelmi Ötvösmű Kiállításon mindössze egyetlen hanukai menóra szerepelt Seligmann Izrael műkereskedéséből,⁴⁴ tévesen tóravérként leírva,⁴⁵ míg 12 évvel később, az Ezredéves Országos Kiállításon egy sem. Pedig az utóbbi esetben érkezett egy felajánlott hanukai menóra Kosman Wodianer győri talmudtudós hagyatékából,⁴⁶ de végül ezt sem állították ki.⁴⁷

⁴⁰ Bányai Viktória: *Ezekiel Landau prágai rabbi (1713–1793) döntvényeiből: magyarországi adatok.* (Hungaria Judaica 22) Budapest: MTA Judaisztikai Kutatóközpont, 2008. 42.

⁴¹ Bock, Sarah: *Antiquitätenhandlung J. Glückselig & Sohn.* In: *Lexikon der Österreichischen Provenienzforschung*, é. n., <https://www.lexikon-provenienzforschung.org/> (letöltés ideje: 2023. december 30.)

⁴² Farkas Zsófia – Toronyi Zsuzsanna: *Tárgysorsok.* Budapest: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 2017. 26–27.

⁴³ Farkas – Toronyi 2017. 48–49.

⁴⁴ *A magyar történelmi ötvösmű-kiállítás lajstroma.* Budapest: Franklin Társulat, 1884. 25.

⁴⁵ Toronyi Zsuzsanna: *Votívkéz és kanalcscsa. Iskolakultúra: Pedagógusok szakmai-tudományos folyóirata*, 17 (2) 2007. 114–24.

⁴⁶ Egyenlőség, 1895. szeptember 13, 8.

⁴⁷ *Ezredéves Országos Kiállítás, Történelmi Főcsoport Igazgatósága, 1896-iki Ezredéves Országos Kiállítás: a Történelmi Főcsoport hivatalos katalógusa.* Budapest: Kosmos Műintézet, 1896.

Családi tárgyak

Az átlagos közép-európai zsidó háztartásokban feltehetően a gyűjteménybe kerülteknél egyszerűbb tárgyakat használhattak. A német nyelvterületen elterjedt „Hanuka-Eisen” kifejezés azt a vasból (ritkábban ónból vagy bádogból) készített egyszerű eszközt jelöli, melyen nyolc kis olajtartó edény szolgált a lángokat tápláló olaj befogadására. Ennek az egyszerű, könnyen kitakarítható, vagy akár az ünnep végén eldobható eszköznek több példánya is fennmaradt,⁴⁸ s a korabeli zsidó élet vizuális forrásai ugyancsak alátámasztják széles körű elterjedtségét.⁴⁹ A zsidó életről szóló 19. századi leírásokban ritkán találkozunk a hanuka említésével,⁵⁰ Meir Avraham Munk önéletrírása is csak a időmeghatározáshoz említi ezt az ünnepet.⁵¹ Kaczér Illés *Zsidó legenda* című művében pedig éppen a tárgy hiányáról olvashatunk, amennyiben a gyertyákat az ablakdeszkára állítva gyújtja meg az egyik szereplő: „Zise viszi őket a lánya menyegzőjére, de mielőtt tovább mennének, hanukáznak. Sulem dudorászva gyújtja meg a mécseseit, Zise a szomszéd ablakdeszkán a magával hozott viaszgyertyákat, és belső ujjongással harsogja az apró lángok fölött a Moazcurt, az ősrégi hanukadalt.”⁵²

A dekoratív, nemesebb anyagokból, divatosabb stílusban készített hanukai menórák akkor terjedhettek el széles körben, amikor zsidók tömegesen kerültek olyan gazdasági helyzetbe, hogy megengedhették maguknak egy viszonylag drága szezonális tárgy beszerzését. A polgári zsidó középosztály kialakulásával megnőtt a finom, megfizethető zsidó rituális tárgyak iránti kereslet, melyet elsősorban sorozatgyártásban készített termékekkel elégítettek ki.⁵³ Ezek hanuka nyolc napján kívül egész évben a vitrinben reprezentálhatták a család zsidó kötődését.⁵⁴ Ezeken belül a karos, gyertyákkal használható menórák használatát a sztearingyertya feltalálása és elterjedése tette lehetővé: a viaszgyertya nagyon drága volt, a faggyúgyertya rituális célra nem megfelelő, így a 19. századi vegyészet innovációja hozta el ezt az olcsó és kóser megoldást.

Tárgytörténeti kánon

A korabeli műtárgypiacról a múzeumba került hanukai menórák leírása, értékelése az eladók adatai alapján történt. Akkoriban a zsidó szertartási tárgyak tudományos kutatása gyakorlatilag nem létezett, ezért sem a múzeumokat alapítóknak, sem a judaizmus kultúrtörténetével foglalkozó tudósoknak nem volt olyan ismeretanyaga, amelynek alapján megállapíthatták volna egy-egy

⁴⁸ Lásd például: Néprajzi Múzeum NM 124333.

⁴⁹ Goldman-Ida 2016.

⁵⁰ Szalai Anna (szerk.): *Házalók, árendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*. Budapest: Osiris, 2002.

⁵¹ Meir Ávrám Munk: *Életem története*. (Fordította: Simon Arday és Miksa Fábán). (Hágár magyar zsidó történelem: szöveg és tanulmány 2). Jeruzsálem – Budapest: Múlt és Jövő, 2002.

⁵² Szalai Anna: *Hagyománymentés és útkeresés. Zsidó vonatkozású magyar regények*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2018. 102.

⁵³ Friedlander, Michal S.: Tradition as Commodity: The Production of Jewish Ceremonial Objects in Hanau am Main. *Studia Rosenthaliana*, 37. 2004. 165.

⁵⁴ Vö: Ochs, Vanessa L.: What Makes a Jewish Home Jewish? *CrossCurrents* 49 (4), 1999. 491–510.

tárgy korát, valódiságát.⁵⁵ A zsidó múzeumok alapítói a 19. század pozitívista tudományszemléletének szellemében, az enciklopedikus gyűjtési elveknek megfelelően arra törekedtek, hogy a természettudományi vagy néprajzi múzeumokhoz hasonlóan egy-egy tárgytípus összes változatát megszerezzék. Ennek érdekében figyelemmel kísérték a társ-gyűjtemények alakulását csak úgy, mint a judaikával is foglalkozó régiségkereskedők kínálatát. Így történhetett, hogy egy-egy, esetleg valóban a történeti múltban keletkezett tárgy másolatai a további gyűjteményekben is szinte azonnal megjelentek. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy ebben a korszakban a másolatokat, reprodukciókat más megítélés szerint értelmezték: ekkor alakultak ki a jelentősebb észak-amerikai és európai múzeumok gipszmásolat-gyűjteményei azzal a céllal, hogy a teljes művészettörténeti kánonhoz egyenlő hozzáférést biztosítsanak mindenkinek.⁵⁶

A zsidó materiális kultúra kutatásának hiányában a judaika „kánonja” sem létezett; az első gyűjtemények éppen annak a tárgyi korpusznak az összegyűjtésén dolgoztak, amely alapján a későbbi időszakok zsidó művészettörténeti kutatásai lehetségessé váltak. A régiségkereskedők, akiket nem a tudományos szempontok, hanem a piaci lehetőségek foglalkoztattak, nemcsak az első judaikákat bemutató katalógusok képei alapján inspirálódtak, hanem számos olyan tárgyat is készítettek, majd értékesítettek, amelyek soha korábban nem léteztek. E gyakorlat leghíresebb idevágó példája a háromszög alakú hátlacon áttört rózsablak-motívummal díszített hanukai menóra. Ez először 1878-ban volt látható a Strauss-gyűjtemény kiállításán, és természetesen annak katalógusában is: „On peut en faire remonter l'exécution au 12ème ou 13ème siècle. Cet objet, dont a patine verte est fort belle, a du être longtemps enfoui. Il a été trouvé à Lyon dans les fouilles pratiquées dans l'ancien quartier des Juifs.”⁵⁷ Azaz: Lyonban, a középkori zsidónegyedben végzett ásások során került elő. Ezt a tényt megerősítette Bezalel Narkiss izraeli művészettörténész is azzal, hogy ebben az esetben 1394 – a lyoni zsidók kiűzése – előtt készülhetett.⁵⁸ Középkori eredetét szöveges forrásokkal és a középkori illusztrált kéziratokkal összevetve a rituális tárgyak német születésű amerikai szakértője, Joseph Gutmann kérdőjelezte meg 1999-ben.⁵⁹

Feltalált hagyomány

A vallási hagyományokhoz kötődő régi tárgyakra akkor lett szükség, amikor a zsidó közösség világ felé való nyitása során az integráció érdekében hasznossá vált a történelmi és kulturális értékek, a zsidó és keresztény közösségek történeti múltba nyúló egymásra hatásának bizonyítása. A rózsablak-motívummal díszített hanukai menóra tökéletesen szolgálta ezt a célt. Ezt a Strauss-gyűjtemény katalógusában található első tudományosnak szánt leírása is megerősítette,

⁵⁵ Gutmann, Joseph: Jewish Art. In: Cohen, Shaye D. – Greenstein Edward L., (eds.): *The State of Jewish studies*. Detroit: Wayne State University Press, 1990; Olin, Margaret R.: *The Nation Without Art: Examining Modern Discourses on Jewish Art*. Lincoln: University of Nebraska Press, 2001.

⁵⁶ Born, Pamela: The Canon Is Cast: Plaster Casts in American Museum and University Collections. *Art Documentation: Journal of the Art Libraries Society of North America* 21 (2), 2002. 8–13; Duncan, Carol: *Civilizing Rituals: Inside Public Art Museums* Abingdon: Routledge, 1995. 48–53.

⁵⁷ Stenne 1878. 20.

⁵⁸ Narkiss 1980.

⁵⁹ Gutmann, Joseph: On Medieval Hanukkah Lamps. *Artibus et Historiae* 20 (40), 1999. 187–190.

amikor kiemelte, hogy a zsidó szertartási tárgyakon is érzékelhető a keresztény művészet hatása: a menóra készítőjét nyilvánvalóan a templomok homlokzata ihlette.⁶⁰

Az első nyilvános zsidó gyűjtemények kialakulásakor, a gyűjteményeket létrehozók igényeinek kielégítésére születtek meg azok a tárgyak, melyeket érdemes „történeti hamisítványoknak” nevezni, megkülönböztetve őket a tisztán gazdasági célból készített hamisítványoktól. Ezek és a kapcsolódó korabeli értelmezéseik a zsidó szellemtörténet fontos forrásai, hiszen azokat a tárgyakat találták ki és alkották meg, amelyekre a közösségnek igénye volt. Ezek a tárgyak nem azok, amelyeket a népi emlékezet ténylegesen megőrzött, hanem amelyeket azok vásárolták, válogatták, népszerűsítették és intézményesítették, akiknek a gyűjtemények alapítóiként ez volt a feladatuk.⁶¹

Elképzelt múlt

E tárgyaknak a judaika ekkor kialakuló kánonjában betöltött pozícióját erősítették azok a kiadványok is, amelyek autentikus történeti forrásokként hivatkoztak rájuk. Az 1900-as évek elején angolul megjelent *Jewish Encyclopedia*⁶² és az 1920-as években németül kiadott *Jüdisches Lexikon*⁶³ e korai gyűjteményekben megőrzött tárgyaknak szinte mindegyikét bemutatták. A tudományos igénnyel fellépő nagy összefoglalók mellett megjelentek a sokszorosított változatokban széles körben elérhető, régi zsidó életet bemutató nosztalgikus zsánerképeken is. A korabeli gyűjteményi darabok felismerhetők és azonosíthatók a két legnépszerűbb zsidó alkotó, Moritz Daniel Oppenheim és Isidor Kaufmann képein. Ezek az ábrázolások egyrészt a zsidó középosztálynak az eltűnni látszó premodern zsidó élet iránti nosztalgiaigényét elégítették ki,⁶⁴ másrészt vevőik kulturális hovatartozásáról szóló állásfoglalásként is értelmezhetők. A művek szinte közhelyszerű jelenetein a vallásosság, a családcentrikusság, a műveltség, egymás tisztelete jelenik meg: azok a polgári értékek, amelyekre egyrészt nosztalgiával tekintettek, másrészt igazodtak a keresztény középosztály által kívánatosnak tartott erényekhez és értékekhez.⁶⁵ A zsidó ünnepek megjelenítése nem az egzotikus másságot, hanem a német kis- és középpolgári idillt mutatja, a polgári lét alapegységét, a családot bemutatva. A polgári integráció útjára lépett zsidó közösségek számára ennek a világnak a felidézése kompenzálta az akkulturáció okozta veszteségérzetet

⁶⁰ „L'influence de l'art Chrétien perce du reste à chaque instant dans ces travaux, notamment l'art italien. Ainsi, parmi les lampes à huit becs de la collection de M. Strauss, il en est une avec un fronton triangulaire, perce d'une rosace romane, c'est le pur roman du 13e siècle et l'artiste s'est évidemment inspiré de la façade d'une église.” Stenne 1878. 10.

⁶¹ Hobsbawm, Eric – Ranger, Terence: *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. 13.

⁶² Singer, Isidore – Adler, Cyrus: *The Jewish Encyclopedia: A Descriptive Record of the History, Religion, Literature, and Customs of the Jewish People from the Earliest Times to the Present Day*. New York: Funk & Wagnalls Company, 1903.

⁶³ Herlitz – Kirschner, 1928.

⁶⁴ Cohen, Richard I.: Nostalgia and Return to the Ghetto. A Cultural Phenomenon in Western and Central Europe. In: Natter, Tobias G. (Hrsg.): *Rabbiner, Bocher, Talmudschüler. Bilder des Wiener Malers, Isidor Kaufmann, 1853–1921*. Wien: Jüdisches Museum der Stadt Wien, 1995. 43–94.

⁶⁵ Heuberger, Georg (Hrsg.): *Moritz Daniel Oppenheim. Die Entdeckung des jüdischen Selbstbewußtseins in der Kunst = Jewish Identity in 19th Century Art*. Köln: Wienand, 2000.

és az elidegenedést attól a környezettől, amelyet a zsidó múlt sajátjának éreztek, jóllehet a megidézett „aranykor” sokkal inkább művészeti és irodalmi fikció, mintsem a valós történeti forrásokon alapuló rekonstrukció.⁶⁶ A kultúrán, művészen keresztül megélt nosztalgia a közös értékek hangsúlyozásával segítette a zsidó akkulturáció folyamatát,⁶⁷ és erősítette a zsidók és a nem zsidó társadalom szociokulturális azonosságának érzését.

Ebben a társadalomtörténeti környezetben, ennek a rétegnek az otthoni és közgyűjteményi vitrinjei számára születtek meg a réginek tűnő hanukai menórák. Ugyanakkor mivel ezekből alakult ki a judaikakutatások forráskorpusza, az ezeket integráló gyűjtemények a zsidó emlékezet szimbolikus tárgyainak megőrzése mellett a zsidó történelmi emlékezet megteremtőivé is váltak.

⁶⁶ Hyman, Paula E.: Acculturation of the Jews in Nineteenth-Century Europe. In: Tumarkin Goodman, Susan – Kohen, Yerahmiel (eds.): *The Emergence of Jewish Artists in Nineteenth-Century Europe*. London: Merrell, 2001. 31–39.

⁶⁷ Höld, Klaus: The Turning to History of Viennese Jews: Jewish Identity and the Jewish Museum. *Journal of Modern Jewish Studies* 3 (1), 2004.